

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟ: ΕΝΑΣ ΔΥΣΚΟΛΟΣ, ΠΛΗΝ ΟΜΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Βιβλιοπαρουσίαση: Σπύρου Βλαχόπουλου, Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης – Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό και στους έξυπνους αλγόριθμους (πρόλογος Τασούλας Επτακοίλη – εκδ. Ευρασία, 2023)

Αντώνης Γ. Καραματζός

Καθηγητής στη Νομική Σχολή ΕΚΠΑ*

I. Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και η υπέρβασή του αντιμετωπίζεται ορθώς ως ένα πολυεπίπεδο ζήτημα στο βιβλίο του εκλεκτού συναδέλφου Σπύρου Βλαχόπουλου (ΣΠ), Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Περιβάλλον, ζώα και τεχνητή νοημοσύνη αποτελούν, εν προκειμένω, τα τρία κύρια επίπεδα έρευνας και προβληματισμού, τα οποία επιβάλλουν μία αναθεώρηση του ανθρωποκεντρικού προσανατολισμού του δικαίου. Ο ΣΠ αποδύεται σε μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα όσο και ελκυστική προσπάθεια σκιαγράφησης των συντελούμενων τα τελευταία έτη δομικών αλλαγών, αλλά και ανάδειξης των πιθανών απαντήσεων στις νεοεμφανιζόμενες προκλήσεις.

Οι ρίζες του ανθρωποκεντρικού μοντέλου είναι προφανώς βαθιές. Όπως, άλλωστε, έχει επισημάνει και ο μεγάλος ηθικός φιλόσοφος *Peter Singer*, η κεντρική

* Γραπτή απόδοση της ομιλίας μου στη βιβλιοπαρουσίαση που έλαβε χώρα στη Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ στις 11.01.2024.

ιδέα της περιόδου της Αναγέννησης συμπυκνώνεται στο ρητό «ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων»¹. Η πολιτισμική αυτή παράδοση, που βαίνει ασφαλώς πέραν του αναγεννησιακού πνεύματος, ασκεί ακόμη μεγάλη επίδραση στις σύγχρονες έννομες τάξεις². Τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, η ανθρωποκεντρική θέαση του δικαίου υφίσταται σοβαρές ρηγματώσεις. Καθίσταται ολοένα και περισσότερο αντιληπτό ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί σήμερα, ούτε στο δικαϊκό επίπεδο, να είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων και θα πρέπει, γενικότερα, να αποδεχθεί πλέον μία συνθήκη αλληλοπεριχώρησης με το περιβάλλον του, με τη κλωρίδα και την πανίδα που τον περιβάλλει. Στο πλαίσιο αυτό, προστασία του περιβάλλοντος και των ζώων έρχονται δυναμικά στο προσκήνιο. Όπως επισημαίνει προσφυώς και ο ίδιος ο ΣΠ, η σημερινή δικαϊκή τάξη και οι αποφάσεις που λαμβάνονται με τη χρήση του ισχύοντος δικαίου δεν επηρεάζουν μόνον τις μελλοντικές γενιές, αλλά και τη μελλοντική κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος, της κλωρίδας και της πανίδας που μας περιβάλλει ή μας εμπεριέχει (σελ. 47 επ.). Και εδώ αναδεικνύεται πρωτίστως η ιδιαίτερη βαρύτητα που έχει το αίτημα για διαγενεακή δικαιοσύνη/αλληλεγγύη (*intergenerational justice*) –στη σύγχρονη εποχή αναγόμενο προεχόντως στον μεγάλο φιλόσοφο του δικαίου *John Rawls*–, για μέριμνα, δηλαδή, για τα δικαιώματα που έχουν «μελλοντικά πρόσωπα» έναντι των σημερινών προσώπων³.

Στην προσπάθεια αυτή για αναθεώρηση της θέασης υπάρχουν κάποια πολύτιμα εργαλεία που μπορούν να μας συνδράμουν, όπως κυρίως οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις –των οποίων την ιδιαίτερη αξία δεν παραλείπει να υπογραμμίσει ούτε ο ΣΒ (σελ. 57 επ.). Οι τελευταίες επηρεάζουν πλέον το δίκαιο σε μεγάλο βαθμό και δη σε διάφορους κλάδους. Και καλώς συμβαίνει αυτό, καθώς το δίκαιο, στο σύνολό του, έχει μόνον να κερδίσει μέσα από την ώσμωσή του με την οικονομική επιστήμη, την ψυχολογία, ακόμη δε και την πληροφορική –προκειμένου ιδίως να κατανοήσει τις προκλήσεις που θέτουν οι εξελίξεις στο πεδίο της τεχνητής νοημοσύνης. Εξάλλου, η εξέλιξη της τεχνολογίας αλλάζει ήδη δραματικά το κοινωνικό, πολιτικό και επιστημονικό γίγνεσθαι. Και είναι αναμφίβολα πολλαπλά τα οφέλη από τη χρήση συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης, για την υγεία, την οικονομία, τη διοίκηση, την εκπαίδευση, κοκ. Και γιατί όχι ακόμη και για τον χώρο της απονομής της δικαιοσύνης, σε κάποιο μελλοντικό στάδιο.

¹ P. Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων* (μτφ. Στ. Καραγεωργάκης), 2010, σελ. 316· βλ. και ΣΠ, σελ. 28 υποσημ. 19.

² Βλ. λ.χ. σε εμάς άρθ. 2 παρ. 1 Σ. (όπου «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου» αναγορεύονται σε «πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας»)· άρθ. 25 παρ. 1 Σ. (όπου και αναφορά στα «δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»)· καθώς και την –αναφερόμενη και από τον ΣΒ– Ολομστε 100/2017, όπου διαγιγνώσκεται, μεταξύ άλλων, ότι «...το Σύνταγμα αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως υπέρτατη αξία, χάριν της οποίας υφίσταται και οργανώνεται η έννομη τάξη».

³ Βλ. J. Rawls, *A Theory of Justice*, 1971, παρ. 44.

II. Τι είναι, όμως, το εγωιστικό αυτό γονίδιο που πρωταγωνιστεί στον τίτλο του δοκιμίου του ΣΒ; Με βάση το ομώνυμο βιβλίο του *Steven Dawkins*⁴ –το οποίο και έχει ως σημείο αναφοράς εδώ ο ΣΒ–, τα ανθρώπινα γονίδια είναι εγωιστικά διότι αποβλέπουν στο συμφέρον της αναπαραγωγής και της επιβιώσής τους. Έτσι και στο δίκαιο φαίνεται να κυριάρχησε επί αιώνες ένα αντίστοιχο «εγωιστικό γονίδιο», θέτοντας τον άνθρωπο στο επίκεντρο κάθε σχεδόν νομικής ρύθμισης.

Κατά τον *Dawkins*, ειδικότερα, «κάθε γονίδιο που συμπεριφέρεται με τρόπο ώστε να αυξάνει την πιθανότητα επιβιώσής του στη γονιδιακή δεξαμενή εις βάρος των αλληλόμορφων θα τείνει εξ ορισμού, ταυτολογικά, να επιβιώνει. Το γονίδιο είναι η βασική μονάδα εγωισμού». Θα σημειώσει δε, εν συνεχεία, ο ίδιος σε σχέση με την ανθρώπινη έννομη τάξη και το ηθικό υπόβαθρο του σύγχρονου πολιτισμού μας τα ακόλουθα: «...η αντίληψη ότι τα μέλη του είδους μας αξίζουν ιδιαίτερο σεβασμό από ηθική άποψη, συγκριτικά με μέλη άλλων ειδών, είναι παλαιά και βαθιά. Ο φόνος ανθρώπων εν καιρώ ειρήνης θεωρείται το σοβαρότερο από τα κοινά εγκλήματα. Η μόνη πράξη που απαγορεύεται περισσότερο από τον πολιτισμό μας είναι η ανθρωποφαγία (ακόμα και νεκρών). Με απόλαυση, όμως, τρώμε μέλη άλλων ειδών. Πολλοί από εμάς αποστρεφόμεστε την καταδίκη σε θάνατο ακόμα και των χειρότερων εγκληματιών, ενώ επιδοκιμάζουμε ευχαρίστως τη χωρίς δίκη εκτέλεση σχετικά ήπιων ζωικών παρασίτων. Σκοτώνουμε μέλη άλλων ακίνδυνων ειδών για τη διασκέδαση και την ψυχαγωγία μας»⁵.

Μπορούμε, όμως, αντέξουμε, πολλών δε μάλλον να αποδεχθούμε, τόσο σκληρές αλήθειες, και μάλιστα χωρίς την κατάλληλη ηθική και γνωσιακή προπαρασκευή; Η απάντηση είναι προφανώς όχι. Η συνειδητοποίηση και αποδοχή τέτοιων δυσάρεστων αληθειών δεν είναι διόλου εύκολη υπόθεση για τους περισσότερους εξ ημών. Συχνά δε, μας προκαλεί μία έντονη γνωστική ασυμφωνία (*cognitive dissonance*), καθώς μας καλεί σε μία θεμελιακή αλλαγή παραδείγματος (ζωής), για την οποία, όπως είναι απολύτως φυσιολογικό, πολλοί εξ ημών δεν είμαστε έτοιμοι. Γενικότερα, καλό είναι να έχουμε υπ' όψιν μας ότι συχνά ως άτομα, αλλά ενίοτε και συλλογικά ως κοινωνίες, υποφέρουμε από το φαινόμενο της γνωστικής ασυμφωνίας, το οποίο και εκδηλώνεται όταν νεοπροσλαμβανόμενες πληροφορίες θέτουν σε αμφισβήτηση τις μέχρι πρότινος απόψεις, ιδέες, πεποιθήσεις, αξίες ή τα συναισθήματά μας, το οικοδόμημα που στηρίζει τη στάση μας απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο και τα πράγματα, ή περαιτέρω μας εξέλκουν βυθού τινός αγνοίας⁶. Η δημιουργούμενη αυτή ασυμφωνία μεταξύ των μέχρι πρότινος εσωτερικών μας πεποιθήσεων

⁴ R. Dawkins, *Το εγωιστικό γονίδιο* (μτφ. Π. Δεληβοριάς), 2017.

⁵ *Ibidem*, σελ. 50· βλ. και ΣΠ, σελ. 18.

⁶ Βλ. σχετ. διεξοδικά Α. Καραμπατζό, *Ιδιωτική αυτονομία και προστασία του καταναλωτή – Μια συμβολή στην συμπεριφορική οικονομική ανάλυση του δικαίου*, 2016, παρ. 44 επ., όπου και περαιτέρω εκτενείς παραπομπές σε αλλοδαπή και ελληνική βιβλιογραφία.

και των αποκλινόντων πλέον εξωτερικών ερεθισμάτων μάς προκαλεί ένα *αίσθημα έντονης δυσσέσκειας*, με αποτέλεσμα να αναπτύσσουμε την τάση να προσλαμβάνουμε νέες πληροφορίες *μόνον επιλεκτικά*, ήτοι να αποδίδουμε σημασία *μόνον σ' εκείνες* τις πληροφορίες που μας είναι αρεστές και συνειδητά να παραβλέπουμε ή να υποβαθμίζουμε τη σημασία άλλων που διαφεύδουν ή έρχονται σε αντίθεση με τις μέχρι πρότινος πεποιθήσεις ή εκτιμήσεις μας· και όλα αυτά, τη στιγμή που αντιθέτως το ορθολογικό θα ήταν, ενόψει των νέων ευρημάτων μας, να *αναθεωρήσουμε* ή να *αναπροσαρμόσουμε* τις αρχικές μας πεποιθήσεις ή εκτιμήσεις. Με άλλες λέξεις, αντί να προσπαθήσουμε να προσαρμοσθούμε στη νέα πληροφοριακή πραγματικότητα και, ενδεχομένως, να διορθώσουμε προηγούμενες εσφαλμένες κρίσεις ή επιλογές μας, προτιμούμε συχνά, για λόγους –πρόσκαιρης– ψυχικής ικανοποίησης, να *προσαρμόσουμε την πραγματικότητα στα μέτρα μας*, με επιζήμιες ωστόσο μεσομακροπρόθεσμα συνέπειες για την ευτυχία και την ευημερία μας, αφού η πραγματικότητα κάποια στιγμή «θα εκδικηθεί», θα καταδείξει δηλαδή το σφάλμα μας.

Η ισχυρή επίδραση που ασκεί στους ανθρώπους η γνωστική ασυμφωνία προσικονομείται ίσως ήδη στην *Πλάτωνος Πολιτεία*, και ειδικότερα στην *Αλληγορία του Σπηλαίου* («ιδὲ γὰρ ἀνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οἰκῆσει σπηλαιώδει...») ⁷, όπου, ως γνωστόν, η ανάβαση του απελευθερωθέντος δεσμώτη στον επίγειο κόσμο δίνει σ' εκείνον πλέον τη δυνατότητα να βλέπει τα πάντα στις πραγματικές τους διαστάσεις, να έχει δηλαδή μία ακριβή αντίληψη της πραγματικότητας· το κρίσιμο όμως εδώ σημείο έγκειται στην καταληκτική διαπίστωση του *Πλάτωνα* ότι, εάν ο απελευθερωθείς δεσμώτης επέστρεφε στο σπήλαιο και προσπαθούσε να εξηγήσει στους παλαιούς συνδεσμώτες του την εμπειρία από την επαφή του με τον επίγειο κόσμο, *θα δυσκολευόταν πολύ να τους πείσει ότι η πραγματικότητα που αντίκρισε ήταν τελείως διαφορετική απ' ό,τι εκείνοι νόμιζαν*: διότι εκείνοι, υποφέροντας από μία έντονη μορφή γνωστικής ασυμφωνίας, θα ήταν τόσο βαθιά πεπεισμένοι για την ακρίβεια της δικής τους αντίληψης –εκλαμβάνοντας τις σκιές ως τη μοναδική *υπάρχουσα πραγματικότητα, αισθητή τε και νοητή εν ταυτώ*–, ώστε θα μπορούσαν ακόμη και να σκοτώσουν εκείνον που θα προσπαθούσε να τους απελευθερώσει από τα δεσμά της άγνοιάς τους: «καὶ τὸν ἐπιχειροῦντα λύειν τε καὶ ἀνάγειν, εἴ πως ἐν ταῖς χερσὶ δύναιτο λαβεῖν καὶ ἀποκτείνειν, ἀποκτείνουαι ἄν» ⁸.

Και τα πολύ δύσκολα, σε επίπεδο γνωστικής ασυμφωνίας και ανάγκης –εκ βάθρων ίσως– αναθεώρησης της κοσμοθέας μας, μάς τα θέτει ακριβώς η σχέση μας με τα ζώα, στα οποία και θα επικεντρώσω την προσοχή μου στη συνέχεια, διαλεγόμενος με τον στοχασμό του ΣΠ.

⁷ Βιβλίο VII, 514a επ.

⁸ Σχετ. Ν. Κουτρούμπας, *Δοκίμιο: Η αλληγορία του σπηλαίου – ερμηνευτική προσέγγιση*, διαθέσιμο στο [link](#), ιδίως σελ. 23-24· και G. Vlastos, *Πλατωνικές Μελέτες*, 2^η έκδ., 2000, σελ. 89, 101, 103 επ.

III. Στην εποχή μας, η σχέση μεταξύ ανθρώπων και ζώων έχει πλέον αμφίδρομο χαρακτήρα, με τον άνθρωπο, μάλιστα, να φέρει αυξημένα καθήκοντα και ευθύνες απέναντι στα ζώα. Η αμφίδρομη αυτή συντροφική σχέση μετατρέπει τον άνθρωπο από κύριο και δεσπόζοντα ενός «κινήτου πράγματος» –κατά την παραδοσιακή αντίληψη του Αστικού Κώδικα (βλ. πρωτίστως άρθρο 947)– σε υπεύθυνο και στοργικό σύντροφο. Αυτή η πρόσληψη δεν έχει μόνον θεωρητική αξία, αλλά και πολλαπλές πρακτικές επιπτώσεις. Συνιστά, όπως ήδη σημειώθηκε παραπάνω, μία θεμελιώδη αλλαγή παραδείγματος. Σε δικαϊκό δε επίπεδο, η αλλαγή αυτή μετουσιώνεται στην πρόσδοση στα ζώα συγκεκριμένων νομικών ιδιοτήτων και την ενίσχυση της έννομης προστασίας τους, περαιτέρω δε στην αναγνώριση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, που θα σταθμίζονται κατ' αρχήν ως ισότιμα με εκείνα των ανθρώπων. Η τελευταία μετάβαση θα αποτελέσει μία πραγματική πολιτισμική και κοινωνική επανάσταση, όπως τούτο αναδείχθηκε πρόσφατα εναργώς από τον τέως Πρόεδρο του ΕλΣυν και πρώην υπηρεσιακό Πρωθυπουργό Ιωάννη Σαρμά στο 1^ο Νομικό Συνέδριο «Δίκαιο & Ζώα» (που διοργανώθηκε στην Αθήνα στις 16.12.2023 υπό την αιγίδα του μη κερδοσκοπικού οργανισμού Dogs' Voice)⁹.

Στη βάση της νέας πρόσληψης βρίσκεται, βεβαίως, η γνωστή παλαιόθεν παραδοχή ότι τα ζώα είναι συναισθανόμενα όντα (*sentient beings* – βλ. ενδεικτ. τις προσεγγίσεις των *Jeremy Bentham*, *Peter Singer* και *Martha Nussbaum*)¹⁰. Είναι κοινός τόπος πλέον ότι τα ζώα διαθέτουν συναισθηματικό κόσμο, είναι ικανά να αισθάνονται χαρά, πόνο ή λύπη, καθώς και ότι έχουν ανάγκες και επιθυμίες που βρίσκονται πολύ κοντά σε εκείνες των ανθρώπων. Και η «σωστή» ηθική επιλογή της ανθρωπότητας είναι αυτή που μεγιστοποιεί την ευημερία για όλα τα συναισθανόμενα όντα, συμπεριλαμβανομένων και των ζώων (βλ. *M. Nussbaum*). Έτσι, τα τελευταία δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται πλέον ως απλά «πράγματα», κατά τη λογική του Αστικού Κώδικα. Χρειάζεται μία μετάβαση από την ανθρωποκεντρική στην οικοκεντρική αντίληψη –που αποτελεί, εξάλλου, κεντρικό άξονα του δοκιμίου του ΣΒ– και η εισαγωγή ενός άλλου νομικού γένους για τα ζώα. Έλληνες νομικοί που έχουν ασχοληθεί με τα δικαιώματα των ζώων κάνουν χαρακτηριστικά λόγο για «οιονεί υποκείμενα του δικαίου» (*Κ. Πιτσάκης*), «πλασματικά υποκείμενα του δικαίου» (*Αχ. Κου-*

⁹ Βλ. σχετ. Α. Καραμπατζό, *Προστασία των ζώων συντροφιάς και σύγχρονες δικαϊκές προκλήσεις – Κάποιες σκέψεις με αφορμή το 1^ο Νομικό Συνέδριο «Δίκαιο & Ζώα», 2023*, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁰ Βλ. σχετ. Αθ. Αναγνωστόπουλο, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», σε: *Liber Discipulorum* για τα 70^α γενέθλια του Ι. Γιαννίδη – «Το Ποινικό Δίκαιο σε κρίση και υπό κρίση», 2020, σελ. 123 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία. Από την τελευταία βλ. κυρίως –ενδεικτ. εδώ– *P. Singer, Η απελευθέρωση των ζώων*, ό.π.· *M. Nussbaum, Δικαιοσύνη για τα ζώα – Η συλλογική μας ευθύνη* (μτφ. Αθ. Αναγνωστόπουλος/Ν. Κατσαφούρου/Α. Καραμανλίδης/Α. Μάμαλης), 2023· και *S. Donaldson/W. Kymlicka, Ζώοπολις – Μία πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων* (μτφ. Γρ. Μολυβάς), 2021.

τσουράδης) ή «ατελή υποκείμενα του δικαίου» (Αθ. Αναγνωστόπουλος)¹¹. Συνελόντι ειπείν, κινούμαστε πλέον τουλάχιστον προς μία μεσομορφική θέαση των ζώων, ως ιστάμενων νομικά μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων¹².

Η συγκεκριμένη νομική μετατύπωση των ανωτέρω γενικών παραδοχών θέτει δύσκολα ζητήματα και διλήμματα. Μεταξύ άλλων, μπορεί να σημαίνει ακόμη και την υπέρ των ιδίων των ζώων παροχή αγώγιμων δικαιωμάτων, δηλαδή δικαιωμάτων που μπορούν να επιδιωχθούν δικαστικά. Το θέμα είναι αρκετά σοβαρό και χρήζει προσεκτικής εξέτασης. Έχει θιγεί στις ΗΠΑ εν εκτάσει ιδίως από τη *M. Nussbaum*. Θα μπορούσαν ίσως εδώ να μεταφερθούν, κατ' αναλογία, οι ρυθμίσεις που ισχύουν για άτομα με περιορισμένες ικανότητες, όπως τα βρέφη ή οι ασθενείς με άνοια, ή περαιτέρω όσα ισχύουν για τα νομικά πρόσωπα –σε σχέση προεχόντως με την ικανότητα δικαίου και την ικανότητα δικαστικής εκπροσώπησης των ζώων. Σημειωτέον, πάντως, ότι παρόμοια ζητήματα αντιμετωπίζουμε και στον χώρο της τεχνητής νοημοσύνης.

Ο ΣΒ, από την πλευρά του, εντάσσει την προστασία των ζώων στην προστασία του περιβάλλοντος. Δεν κρύβει, όμως, την επιφυλακτική του στάση (βλ. ιδίως σελ. 71 επ.) έναντι της πρότασης να αναγνωρισθούν τα ζώα ως υποκείμενα δικαίου και φορείς θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη ζωή και την καλή διαβίωση. Υπογραμμίζει εδώ, ειδικότερα, ότι «άλλο είναι το να αναγνωρίζεται ευρύτατο έννομο συμφέρον για τη διεξαγωγή δικών εκ μέρους φιλοζωικών οργανώσεων και φυσικών προσώπων και άλλο να παρουσιάζονται τα ζώα ως διάδικοι που επιθυμούν με τη θέλησή τους να παρουσιαστούν στο δικαστήριο» (σελ. 72) –δηλαδή με ικανότητα προς το δικολογείν. Έτσι, θα απορρίψει και τον παραλληλισμό με την ικανότητα δικαίου και την προάσπιση των δικαιωμάτων και συμφερόντων των ανηλίκων ή των τεθέντων σε δικαστική συμπαράσταση¹³. Και θα καταλήξει στη διαπίστωση ότι «[η] δογματική των δικαιωμάτων δεν ταιριάζει στην προστασία των ζώων, αποπροσανατολίζοντας περισσότερο παρά συμβάλλοντας, παρά τις

¹¹ Βλ. σχετ. τις εναργείς αναπτύξεις του Αθ. Αναγνωστόπουλου, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», ό.π., ιδίως σελ. 144 επ.

¹² Βλ. Α. Καραμπατζό, *Προστασία των ζώων συντροφιάς και σύγχρονες δικαϊκές προκλήσεις*, ό.π. και ΕΛΛΔνη 2019, 989. Τη θέαση αυτή έχει, εξάλλου, προκρίνει ήδη από το 1990 ο γερμΑΚ, ο οποίος στην παρ. 90α προβλέπει ότι «[τ]α ζώα δεν είναι πράγματα», υπ' αυτό δε το πρίσμα οι διατάξεις του εμπραγμάτου δικαίου του γερμΑΚ εφαρμόζονται στα ζώα μόνον αναλόγως και όχι ευθέως και πάντοτε υπό την επιφύλαξη τυχόν ειδικότερων, αποκλινουσών ρυθμίσεων· σχετ. Αθ. Αναγνωστόπουλος, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», ό.π., σελ. 140, όπου και παραπομπές στη γερμανική θεωρία.

¹³ Βλ. ιδίως σελ. 72 υποσημ. 113: «...δεν μπορεί να αντιταχθεί πειστικά το αντεπιχείρημα ότι και οι ανήλικοι ή οι τεθέντες σε δικαστική συμπαράσταση δεν αντιλαμβάνονται την έννοια των δικαιωμάτων τους και των δικών που γίνονται για την υπεράσπισή τους. Άλλο είναι οι άνθρωποι που έχουν καταρχήν αντίληψη των δικαιωμάτων με εξαίρεση κάποιες παροδικές (ανήλικοι) ή εξαιρετικές (τεθέντες σε δικαστική συμπαράσταση) καταστάσεις και άλλο τα στοιχεία της φύσης, τα οποία δεν έχουν ποτέ αντίληψη των δικαιωμάτων τους και αυτά θα ασκούνται πάντοτε από τρίτους».

όποιες αγαθές προθέσεις, στην ουσιαστική επίλυση των πραγματικών προβλημάτων» (σελ. 75). Προσωπικά, η θέση αυτή μάλλον δεν με βρίσκει σύμφωνο. Πέραν της ανάγκης για σαφείς και λειτουργικές νομικές λύσεις –τόσο σε επίπεδο ουσίας όσο και σε δικονομικό επίπεδο–, μία κατά τα ανωτέρω αναβίβαση της νομικής μεταχείρισης των ζώων θα ανέπτυξε και μία έντονη συμβολική λειτουργία και θα αύξανε τον βαθμό κοινωνικής συνειδητότητας του όλου ζητήματος περί την προστασία των συναισθανόμενων αυτών όντων –πτυχή διόλου αμελητέα. Στην ίδια κατεύθυνση θα συνέβαλλε αποφασιστικά και η μελλοντική θέσπιση μιας ειδικής και σαφούς συνταγματικής διάταξης περί προστασίας των ζώων (αντίστοιχης, λ.χ., με εκείνην που έχει εισαχθεί από το 2002 στον Γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο¹⁴), μολονότι τα ζώα απολαμβάνουν ήδη συνταγματική προστασία μέσω της γενικότερης διάταξης του άρθ. 24 Σ. για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.

IV. Στη χώρα μας, πλέον, το βασικό νομικό πλαίσιο προστασίας των ζώων *συντροφιάς* είναι ο ν. 4830/2021, ο οποίος περιέχει ένα συνεκτικό πλέγμα διατάξεων για την εξασφάλιση της ευζωίας τους. Ποια είναι όμως, ειδικότερα, η κατάσταση ευζωίας ενός τέτοιου *συναισθανόμενου πλάσματος* σύμφωνα με το θετό μας, δεσμευτικό δίκαιο;

Ο ν. 4830/2021 (στο άρθ. 2 παρ. 2) ορίζει την ευζωία ως την καλή φυσική και ψυχική κατάσταση του ζώου σε σχέση με τις συνθήκες στις οποίες διαβιού και πεθαίνει. Σε αυτές τις συνθήκες συγκαταλέγονται η ύπαρξη καταλύματος που πληροί ορισμένες προδιαγραφές, η απουσία αρνητικών καταστάσεων, όπως πόνος ή φόβος, και η δυνατότητα έκφρασης των συμπεριφορών που συμβάλλουν στην καλή φυσική και ψυχική κατάσταση του ζώου. Στη συνέχεια (στο ίδιο ως άνω άρθ. 2 παρ. 2) εξειδικεύεται περαιτέρω το περιεχόμενο της κομβικής έννοιας της ευζωίας διά της ρητής κατοχύρωσης των *πέντε βασικών ελευθεριών των ζώων*: συγκεκριμένα, οι βιολογικές ελευθερίες περιλαμβάνουν την απουσία πείνας, δίψας, άσκοπης ταλαιπωρίας και καταπόνησης· οι συναισθηματικές την απουσία πόνου, τραυματισμού και ασθένειας· και οι κοινωνικές την ελευθερία έκφρασης φυσιολογικής συμπεριφοράς του ζώου (με την παροχή, κυρίως, κατάλληλων συνθηκών διαβίωσης)¹⁵.

¹⁴ Άρθ. 20a: “Der Staat schützt auch in Verantwortung für die künftigen Generationen die natürlichen Lebensgrundlagen *und die Tiere* im Rahmen der verfassungsmäßigen Ordnung durch die Gesetzgebung und nach Maßgabe von Gesetz und Recht durch die vollziehende Gewalt und die Rechtsprechung” (η πλαγιογραφία δική μου). Βλ. σχετ. Αθ. Αναγνωστόπουλο, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», ό.π., σελ. 139-140, όπου και περαιτέρω πλούσιες παραπομπές στη γερμανική θεωρία.

¹⁵ Βλ. Α. Καραμπατζό, *Προστασία των ζώων συντροφιάς και σύγχρονες δικαϊκές προκλήσεις*, ό.π.

Το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο κινείται, εν γένει, προς τη σωστή κατεύθυνση, είναι δε σε αρκετά σημεία καινοτόμο στη σύλληψή του. Συγχρόνως, ωστόσο, κωλαίνει σοβαρά σε κάποια άλλα σημεία, υπάρχουν δε κάποιες εμφανείς υπερβολές που υπερτείνουν το πνεύμα της όλης νομοθετικής παρέμβασης. Πρόκειται κυρίως για ορισμένες έκδηλες αξιολογικές αντινομίες και δυσανάλογες κυρώσεις, οι οποίες μάλιστα μπορεί να είναι και πρακτικά αλυσιτελείς. Επί παραδείγματι, η επαπειλούμενη ποινή για την κακοποίηση ζώου είναι βαρύτερη από εκείνη που προβλέπεται στον Ποινικό Κώδικα για τη σωματική βλάβη ανθρώπου. Συναφώς, σε σχέση με τις διοικητικές κυρώσεις παρατηρείται ότι η υπερβολική νομοθετική αυστηρότητα (λόγω της δυνατότητας επιβολής υψηλότερων διοικητικών προστίμων για κακοποίηση ή θανάτωση ζώου) μπορεί να υποκρύπτει κεκαλυμμένη ποινική κύρωση και να οδηγεί, μεταξύ άλλων, σε παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*. Η αυστηρότητα δε ορισμένων κυρώσεων του νόμου, αν δεν συνοδεύεται από την εν τοις πράγμασι επιβολή τους, μπορεί εν τέλει να προσδίδει σ' αυτές, τρόπον τινά, μόνον συμβολικό χαρακτήρα και, έτσι, να καλλιεργεί μία γενική αίσθηση ατιμωρησίας. Κατά συνέπεια, ένας εξορθολογισμός των επαπειλούμενων ποινικών και διοικητικών κυρώσεων κρίνεται, εν προκειμένω, απολύτως αναγκαίος.

Βεβαίως, οι ακόμη δυσκολότερες προκλήσεις τίθενται σε σχέση με τα ζώα εκτροφής και το προστατευτικό πλέγμα που πρέπει να τα περιβάλλει. Το πλέγμα αυτό, πέρα από τις συνθήκες εκτροφής, θανάτωσής τους κ.λπ., θα επηρεάσει στο μέλλον σοβαρά και τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων, αλλά και το περιβαλλοντικό μας αποτύπωμα στον πλανήτη εξαιτίας της ανάγκης περιορισμού των εκτρεφόμενων ζώων¹⁶. Στο κρίσιμο αυτό σταυροδρόμι, είναι βαρύνοντα τα επιχειρήματα ηθικής τάξεως, υγιεινής διατροφής και οικολογικού αποτυπώματος που συνηγορούν υπέρ της δραστικής μείωσης της κρεοφαγίας. Η προσαρμογή σε ένα νέο διατροφικό και κτηνοτροφικό μοντέλο είναι πλέον επιτακτική. Δεν μπορεί, όμως, παρά είναι σταδιακή· θα χρειαστεί δε πειθώ, δημόσια ενημέρωση και συνεχής διαβούλευση με τους διάφορους εμπλεκόμενους κοινωνικούς και επαγγελματικούς φορείς.

V. Εν κατακλείδι, οι απαραίτητες περαιτέρω μεταβολές στο ισχύον δίκαιο αποτελούν μία πρόκληση μεγάλων διαστάσεων για το νομικό μας σύστημα, τον νομικό μας πολιτισμό, αλλά και για τις ανθρώπινες κοινωνίες ευρύτερα. Τίποτε όμως δεν επιβάλλεται άνωθεν, με μόνη την αυθεντία του νομοθέτη, ιδίως όταν μιλάμε για τέτοιες βαθιές αλλαγές αντιλήψεων, συμπεριφορών ή

¹⁶ Βλ. εντελώς ενδεικτ. πρόσφατα Λ. Ψυχογιό, *Λιγότερες ασθένειες κατά 80% με υγιεινή διατροφή*, Το Βήμα 28.01.2024, Β2 σελ. 22/38, ο οποίος, μεταξύ άλλων, επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «[η] εκτροφή ζώων για ανθρώπινη κατανάλωση δημιουργεί [...] περισσότερα αέρια θερμοκηπίου από ολόκληρο τον τομέα των μεταφορών».

συνηθειών· απαιτείται, εν προκειμένω, και μία εις βάθος κοινωνική συνειδητοποίηση και ευαισθητοποίηση σε σχέση κυρίως με την ηθική στάση μας απέναντι στο περιβάλλον και τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς. Ο δρόμος, πάντως, της αυξημένης νομικής προστασίας για τα ζώα έχει ήδη ανοίξει· έχουν γίνει σημαντικά βήματα προόδου, ενώ κοινωνία και πολίτες εμφανίζονται πιο ευαισθητοποιημένοι απ' ό,τι στο παρελθόν.

Όπως φανερώνει χαρακτηριστικά το παράδειγμα της προστασίας των ζώων, η εν γένει μετάβαση από το ανθρωποκεντρικό στο οικοκεντρικό μοντέλο πράγματι είναι εξαιρετικά απαιτητική υπόθεση, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε νομικό επίπεδο. Ο ΣΒ είναι πάντως αισιόδοξος: κατά τη γνώμη του, όλες οι εξελίξεις συντείνουν σε μία θεμελιώδη και ιστορική για την ανθρωπότητα μεταβολή, ήτοι τη –σταδιακή– μετάβαση από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό, σε ένα συμβιωτικό μοντέλο που βλέπει και αντιμετωπίζει τον άνθρωπο και το περιβάλλον του ολιστικά (φύση, ζώα, οικοσυστήματα) και όχι αποσπασματικά.

VI. Εν τέλει, η εξεταζόμενη εδώ κρίσιμη μετάβαση προϋποθέτει μία ταπεινή στάση από μέρους μας, την κατανόηση ότι δεν είμαστε το όλον, αλλά ένα μικρό, ασήμαντο μέρος του όλου. Προϋποθέτει μία απο-εστίαση, ένα «zoom-out», προκειμένου να αντιληφθούμε ότι είμαστε μία κουκίδα, ένας κόκκος άμμου, που φέρει ωστόσο το δικό του μερίδιο συλλογικής ευθύνης. Όπως λέγει, άλλωστε, η ευαγγελική ρήση, *ακόμη και ένας κόκκος σινάπης, ο σπόρος του σιναπιού μπορεί να μετακινήσει βουνά*. Και ναι φέρουμε ευθύνη. Οριζοντίως και στο σήμερα απέναντι στον συνάνθρωπο, το περιβάλλον και τα υπόλοιπα έμβια όντα. Αλλά και καθέτως, απέναντι στο αύριο και τις μελλοντικές γενιές. Είναι μία βαθιά ηθική υποχρέωση. Δεν είναι όμως βάρος στους ώμους μας, αλλά απελευθέρωση από ένα στενό εγώ, από μία στενή εγωκεντρική αντίληψη.

Το δοκίμιο του ΣΒ μάς καλεί σε μία τέτοια νέα αυτοσυνειδησία, σε έναν γενικότερο προβληματισμό και αναστοχασμό. Φανερώνει πνευματική εγρήγορση, οξυδέρκεια, καθώς και πλούτο γνώσεων, που εκφεύγουν τα στενά όρια του νομικού επιστητού. Το δοκίμιο μαρτυρεί ιδίως την κλασική και ανθρωπιστική παιδεία του συγγραφέα, που αποτελεί πολύτιμο εφόδιό του για την εις βάθος κατανόηση και σκιαγράφηση της νέας εποχής που έρχεται και των προκλήσεων που θέτει, μεταξύ άλλων, και για τη νομική επιστήμη. □